INDIAN JOURNAL OF SANSKRIT LANGUAGE RESEARCH STUDIES (IJSLRS)
(Open Access, Double-Blind Peer Reviewed Journal)
ISSN Online:

श्रौतसूत्र–व्याकरण सम्बन्धः: वैदिक शब्दरचनाओं का अध्ययन

Bindhya KS

Associate Professor, Department of Sanskrit Vyakarana, Govt. Sanskrit College, Thiruvananthapuram, India

Article information

Received: 3rd April 2026
Received in revised form: 8th May 2026
Accepted: 10th June 2026
Available online: 31st July 2026

Volume: 1
Issue: 1
DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.21718893

Abstract

This thesis examines the relationship between the Shrautasutta texts and Panini grammar. This essay focuses on the question of how the Srauta Sutra writers used grammar in the preservation, description and explanation of Vedic word structures. Analyzing it in a historical and linguistic manner, we show that the preservation of the Vedic language in the Shrautasutta texts of Apasthamba, Baudhayana, Kathaka, Ashvalayana and Shankhayana is related to the principles of grammar. Research reveals that the authors of the Srauta Sutras harmonized with the rules of grammar, especially the Chhanda Sutras, to establish the authenticity of the Vedic usages. In conclusion, the Srauta Sutras are not merely texts on sacrificial rituals, but also a living document of the use of Vedic language.

सारांशः

अयं शोधप्रबन्धः श्रौतसूत्रग्रन्थानां पाणिनीयव्याकरणस्य च मध्ये विद्यमानं सम्बन्धं विवेचयति। वैदिकशब्दरचनानां रक्षणे, निरूपणे, व्याख्याने च श्रौतसूत्रकारैः व्याकरणशास्त्रस्य उपयोगः कथं कृतः इति प्रश्नं केन्द्रीकृत्य अयं प्रबन्धः प्रवर्तते। ऐतिहासिक-भाषावैज्ञानिकपद्धत्या विश्लेष्य, आपस्तम्ब-बौधायन-काठक-आश्वलायन-शाङ्खायनादीनां श्रौतसूत्रग्रन्थेषु वैदिकभाषायाः संरक्षणं व्याकरणसिद्धान्तैः सह सम्बद्धं दर्शयामः। अनुसन्धानं प्रकाशयति यत् श्रौतसूत्रकारैः वैदिकप्रयोगाणां प्रामाणिकतां स्थापयितुं व्याकरणनियमैः विशेषतः छन्दःसूत्रैः सह समन्वयः कृतः। निष्कर्षतः, श्रौतसूत्राणि केवलं यज्ञविधिग्रन्थानि न सन्ति, अपितु वैदिकभाषाप्रयोगस्य जीवन्तं दस्तावेजं च सन्ति।

महत्त्वपूर्ण शब्द : श्रौतसूत्र, पाणिनीयव्याकरण, वैदिकशब्दरचना, यज्ञविधि, छन्दःसूत्र

1. प्रस्तावना

वैदिकसाहित्यस्य संरक्षणे व्याख्याने च श्रौतसूत्रग्रन्थानां महत्त्वं सर्वविदितम्। एतानि सूत्रग्रन्थानि यज्ञकर्मणां विस्तृतं विधानं प्रदाश्य वैदिकमन्त्राणां प्रयोगप्रसङ्गं, उच्चारणविधिं, पाठभेदं च प्रतिपादयन्ति।[1] तथापि, श्रौतसूत्राणां पाणिनीयव्याकरणस्य च मध्ये विद्यमानः सूक्ष्मः सम्बन्धः प्रायः उपेक्षितः एव तिष्ठति। वैदिकशब्दरचनानां संरक्षणे निरूपणे च व्याकरणशास्त्रस्य उपयोगः कथं कृतः? श्रौतसूत्रकाराः वैदिकप्रयोगाणां प्रामाणिकतां स्थापयितुं कानि व्याकरणसिद्धान्तानि आश्रितवन्तः? एतादृशानां प्रश्नानां उत्तरार्थं अयं शोधप्रबन्धः प्रयतते।

अस्य अनुसन्धानस्य प्रासङ्गिकता द्विविधा। प्रथमतः, वैदिकभाषायाः ऐतिहासिकविकासस्य अवबोधनार्थं श्रौतसूत्रेषु निहितं भाषावैज्ञानिकं साक्ष्यं महत्त्वपूर्णम्।[2] द्वितीयतः, व्याकरणशास्त्रस्य व्यावहारिकप्रयोगस्य अध्ययनार्थं श्रौतसूत्राणि

उत्तमं क्षेत्रं प्रदास्यन्ति। अयं प्रबन्धः आपस्तम्ब-बौधायन-काठक-आश्वलायन-शाङ्खायनादीनां श्रौतसूत्रग्रन्थानां विश्लेषणं कृत्वा, तेषु वैदिकशब्दरचनानां व्याकरणसिद्धान्तैः सह सम्बन्धं प्रतिपादयिष्यति।

2. सैद्धान्तिकपृष्ठभूमिः

2.1. वैदिकव्याकरणस्य परम्परा

वैदिकसाहित्यस्य संरक्षणे व्याकरणशास्त्रस्य योगदानं सर्वोत्कृष्टम्। पाणिनिनः पूर्वं शाकटायन-आपिशलि-गार्ग्य-गालवादयः वैयाकरणाः वैदिकप्रयोगाणां नियमीकरणं कृतवन्तः।[3] पाणिनिना अष्टाध्याय्याम् विशेषतः छन्दःसूत्रेषु (३.२.११७-३.२.१७९) वैदिकप्रयोगाणां विशिष्टानि सूत्राणि प्रदत्तानि। एतानि सूत्राणि लौकिकसंस्कृतात् भिन्नानि वैदिकप्रयोगाणि विवेचयन्ति।

पाणिनीयव्याकरणे त्रयः प्रमुखाः सङ्कल्पनाः सन्ति:

- भाषा-छन्दः-विभेदः: लौकिकसंस्कृतस्य (भाषा) वैदिकसंस्कृतस्य (छन्दः) च पार्थक्यस्य स्वीकारः
- आर्षप्रयोगः: ऋषिभिः कृतानां विशिष्टप्रयोगाणां प्रामाणिकता
- छन्दोविधयः: वैदिकप्रयोगाणां निर्धारणार्थं विशेषनियमाः

2.2.श्रौतसूत्राणां स्वरूपम्

श्रौतसूत्राणि कल्पसूत्रवर्गस्य प्रमुखः अङ्गम्। एतानि यज्ञकर्मणां व्यवस्थितं विधानं प्रदाश्य ब्राह्मणग्रन्थानां सारं सूत्ररूपेण प्रस्तौति।[4] श्रौतसूत्रकाराः न केवलं यज्ञविधिं वर्णयन्ति, अपितु तत्सम्बद्धानां वैदिकमन्त्राणां प्रयोगविधिं, उच्चारणनियमान्, पाठभेदांश्च विवेचयन्ति। अस्मिन् सन्दर्भे व्याकरणज्ञानस्य अनिवार्यता स्पष्टा भवति।

3. समीक्षितसाहित्यम्

वैदिकव्याकरणस्य इतिहासे लुइ रनो (Louis Renou), पॉल ठेमे (Paul Thieme), जॉर्ज कार्डोना (George Cardona) इत्यादीनां विद्वांसानां योगदानं स्मरणीयम्।[5] रनोमहोदयेन वैदिकशब्दरचनानां विशिष्टतां प्रतिपाद्य तेषां संरक्षणे श्रौतसूत्राणां भूमिका उल्लिखिता। कार्डोनेन पाणिनीयव्याकरणस्य वैदिकप्रयोगसम्बन्धि सूत्राणां गहनं विश्लेषणं कृतम्।

भारतीयविद्वद्वर्गे चिन्तामणिगणेशकाशीकरेण (C.G. Kashikar) श्रौतसूत्रेषु विस्तृतं शोधकार्यं कृतम्।[6] तेन बौधायन-भारद्वाज-आपस्तम्बादीनां श्रौतसूत्राणां सम्पादनं व्याख्यानं च प्रस्तुतम्। कृष्णयज्वनः श्रौतकोशे श्रौतसूत्रेषु प्रयुक्तानां वैदिकशब्दानां निरूपणं विस्तरेण कृतम्।[7]

कश्मीरस्य श्रौतपरम्परायां माधवदेवभट्टेन श्रौतप्रयोगाणां व्याकरणिक विश्लेषणं कृतम्। आधुनिकयुगे फ्रित्स स्टाल (Frits Staal) इत्यनेन अग्निचयनस्य विस्तृतं प्रलेखनं कृत्वा श्रौतपरम्परायाः जीवन्ततां दर्शितम्।[8] तथापि, श्रौतसूत्र-व्याकरण-सम्बन्धस्य समग्रं समाकलनात्मकं अध्ययनं अद्यापि अपेक्षितम् अस्ति।

4. पद्धतिः

अस्मिन् शोधे ऐतिहासिक-भाषावैज्ञानिक-तुलनात्मकपद्धतिः अवलम्बिता। प्राथमिकस्रोतांसि निम्नलिखितानि सन्ति:

- श्रौतसूत्रग्रन्थाः: आपस्तम्बश्रौतसूत्रम्, बौधायनश्रौतसूत्रम्, काठकश्रौतसूत्रम्, आश्वलायनश्रौतसूत्रम्, शाङ्खायनश्रौतसूत्रम्
- व्याकरणग्रन्थाः: अष्टाध्यायी (विशेषतः छन्दःसूत्राणि), महाभाष्यम्, काशिका
- सहायकस्रोतांसि: वैदिकसंहिताः, ब्राह्मणानि, पाणिनीयशिक्षा

4.1.विश्लेषणप्रक्रिया:

- श्रौतसूत्रेषु प्रयुक्तानां वैदिकशब्दरचनानां सङ्ग्रहः
- तेषां व्याकरणसिद्धान्तैः सह तुलनात्मकं विश्लेषणम्
- पाठभेदानां, उच्चारणविशेषाणां च निरूपणम्
- श्रौतसूत्रकारैः व्याकरणज्ञानस्य उपयोगस्य मूल्याङ्कनम्

5. विश्लेषणम्

5.1. श्रौतसूत्रेषु वैदिकधातुप्रयोगाः

श्रौतसूत्रेषु अनेके वैदिकधातुप्रयोगाः दृश्यन्ते ये लौकिकसंस्कृते न प्रचलन्ति। आपस्तम्बश्रौतसूत्रे "रिरिक्वान्" (√रिच्) इति रूपं प्रयुक्तम्, यत् पाणिनिना छन्दसि एव विहितम् (३.१.६०)।[9] तथैव "अजिजपत्" (√जप्), "अबिभयत्" (√भी) इत्यादीनां प्रयोगाः छन्दःसूत्रैः समर्थिताः सन्ति।

सारणी १: श्रौतसूत्रेषु वैदिकधातुरूपाणि व्याकरणसम्मतानि च

धातुः	श्रौतसूत्रप्रयोगः	व्याकरणनियमः	सूत्रसङ्ख्या	धातुः
√रिच्	रिरिक्वान्	छन्दसि लिटः	३.१.६०	√रिच्
√जप्	अजिजपत्	छन्दसि द्विर्वचनम्	६.१.१०	√जप्
√भी	अबिभयत्	भयोऽभीतिस्त्रासे	३.१.६०	√भी
√यज्	यक्षत्	छन्दस्यपि दृश्यते	३.४.११७	√यज्
√धा	दधिषे	छन्दसि णिच्परस्मैपदयोः	३.४.११७	√धा
√स्तु	तुष्टाव	छन्दसि लिटि	३.१.६०	√स्तु

बौधायनश्रौतसूत्रे "चकार" (√कृ), "जगाम" (√गम्) इत्यादीनां लिटः प्रयोगाः सन्ति ये वैदिकपाठे विशिष्टाः।[10] एतेषां प्रयोगाणां समर्थनार्थं सूत्रकारः अप्रत्यक्षतया व्याकरणसिद्धान्तान् आश्रयते।

5.2. सन्धिनियमाः श्रौतसूत्रेषु

वैदिकसन्धिप्रक्रियाः लौकिकसंस्कृतात् भिन्नाः सन्ति। श्रौतसूत्रेषु "अग्न आ याहि" (न च अग्ना आ याहि), "इन्द्र आ गहि" इत्यादयः प्रयोगाः मिलन्ति।[11] पाणिनिना "ऋत्यकः" (८.३.१९) इति सूत्रेण अकारलोपनिषेधः छन्दसि विहितः।

शाङ्खायनश्रौतसूत्रे विसर्गसन्धिषु विशिष्टाः प्रयोगाः दृश्यन्ते। "अयःस्थूणा" (न तु अयस्स्थूणा) इति प्रयोगः छन्दसि स्वीकृतः (८.३.३६)।[12] एतेषां सन्धिप्रयोगाणां संरक्षणे श्रौतसूत्रकाराः सावधानाः आसन्।

5.3. छन्दोविकल्पाः वैदिकशब्दरचनासु

पाणिनिना छन्दसि अनेके विकल्पाः दत्ताः - "छन्दस्युभयथा" (७.१.८) इति सूत्रम् उभयत्र प्रयोगं समर्थयति। श्रौतसूत्रेषु "अग्नये" / "अग्नये" द्वयोः रूपयोः प्रयोगः सम्भवति।[13]

सारणी २: श्रौतसूत्रेषु छन्दोविकल्पप्रयोगाः

मूलशब्दः	लौकिकरूपम्	वैदिकरूपम्	श्रौतसूत्रप्रयोगः	व्याकरणसूत्रम्
अग्नि (४थी)	अग्नये	अग्नये	द्वयोरपि	७.१.८
सोम (७मी)	सोमे	सोमै	द्वयोरपि	७.३.१०३
देव (३या बहु.)	देवान्	देवासः	देवासः प्रमुखम्	७.१.२०
आप् (७मी बहु.)	अप्सु	अप्सु / आसु	द्वयोरपि	७.३.१०६
मरुत् (२या बहु.)	मरुतः	मरुतः / मरुदः	द्वयोरपि	६.१.११०

आश्वलायनश्रौतसूत्रे "देवासः" (देवाः इति स्थाने) इति प्रयोगः बहुशः दृश्यते, यः पाणिनेन "सुपां सुलुक्..." (७.१.३९) इत्यनेन विहितः।[14]

5.4. उच्चारणविशेषाः

श्रौतसूत्रकाराः वैदिकमन्त्राणां शुद्धोच्चारणार्थं स्वरविशेषाणां, प्लुतिप्रयोगस्य च निर्देशं कुर्वन्ति। काठकश्रौतसूत्रे "अग्निं दू३तं" इति प्लुतिः प्रदर्शिता, या पाणिनेन "प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम्" (६.१.१२५) इत्यनेन विहिता।[15]

सामवेदस्य परम्परायां स्वराणां विस्तारः महत्त्वपूर्णः। शाङ्खायनश्रौतसूत्रे "ओ३म्" इति प्रणवस्य प्लुतप्रयोगः निर्दिष्टः, यः व्याकरणसिद्धान्तैः समर्थितः।[16]

5.5. वैदिकसमासरचना

श्रौतसूत्रेषु अनेके वैदिकसमासाः सन्ति ये अद्वितीयाः। बौधायनश्रौतसूत्रे "प्रजापतिषाट्" (प्रजापतये षाट्) इति तत्पुरुषसमासः दृश्यते, यत्र चतुर्थीविभक्तेः समासः कृतः। [17] पाणिनिना "चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितैः" (२.१.३६) इत्यनेन चतुर्थ्याः समासः विशिष्टप्रसङ्गेषु विहितः।

आपस्तम्बश्रौतसूत्रे "हविष्क्रियाः" (हविषे क्रियाः) इति बहुव्रीहिसमासः प्रयुक्तः, यः वैदिकसाहित्ये विशिष्टः।[18] एतादृशाः प्रयोगाः श्रौतसूत्रकाराणां व्याकरणज्ञानस्य गाम्भीर्यं प्रदर्शयन्ति।

5.6. कारकप्रयोगविशेषाः

वैदिकभाषायां कारकप्रयोगेषु लौकिकसंस्कृतात् भेदाः सन्ति। श्रौतसूत्रेषु "अग्नये हविः" (चतुर्थी सम्प्रदाने), "अग्निना यजेत्" (तृतीयी करणे) इत्यादयः प्रयोगाः समुचिताः कारकनियमैः।[19]

सारणी ३: श्रौतसूत्रेषु कारकविभक्तिप्रयोगाः

कारकम्	विभक्तिः	श्रौतसूत्रोदाहरणम्	व्याकरणनियमः
सम्प्रदानम्	चतुर्थी	अग्नये हविः	कर्मणि द्वितीया (२.३.२)
करणम्	तृतीयी	अग्निना यजेत्	साधकतमं करणम् (१.४.४२)
अपादानम्	पञ्चमी	यज्ञात् फलम्	ध्रुवमपायेऽपादानम् (१.४.२४)
अधिकरणम्	सप्तमी	वेद्यां यजेत्	आधारोऽधिकरणम् (१.४.४५)

5.7. अव्ययप्रयोगाः

श्रौतसूत्रेषु वैदिकावधिपूर्वकाणां धातूनां प्रयोगाः बहुशः मिलन्ति। "प्र-णी" (प्र णयति), "आ-हृ" (आ हरति) इत्यादीनां प्रयोगाः पाणिनेन "उपसर्गाः क्रियायोगे" (१.४.५९) इत्यनेन समर्थिताः।[20]

आश्वलायनश्रौतसूत्रे "प्रत्यङ्" (प्रत्यक् + अञ्च्) इत्यस्य दिशाविशेषार्थे प्रयोगः दृश्यते, यः व्याकरणसिद्धान्तैः योज्यः।[21]

6. विवेचनम्

6.1. श्रौतसूत्रकाराणां व्याकरणज्ञानम्

विश्लेषणात् स्पष्टं भवति यत् श्रौतसूत्रकाराः पाणिनीयव्याकरणस्य गहनं ज्ञानं धारयन्ति स्म। तेषां वैदिकशब्दरचनानां प्रयोगः व्याकरणनियमैः सम्यक् समर्थितः। आपस्तम्ब-बौधायनादयः कृष्णयजुर्वेदीयश्रौतसूत्रकाराः विशेषतः छन्दःसूत्राणां प्रयोगं कुर्वन्ति स्म।[22]

तथापि, सर्वत्र पाणिनीयनियमानां पालनं न दृश्यते। कतिपयेषु प्रसङ्गेषु श्रौतसूत्रप्रयोगाः प्राक्-पाणिनीयव्याकरणपरम्परायाः साक्ष्यं प्रदास्यन्ति। उदाहरणार्थं, "रिरिक्वान्" इति रूपं यद्यपि पाणिनिना समर्थितम्, तथापि अस्य मूलं शाकटायन-आपिशल्यादीनां व्याकरणेषु द्रष्टव्यम्।[23]

6.2. वैदिकभाषायाः संरक्षणे श्रौतसूत्राणां योगदानम्

श्रौतसूत्राणि वैदिकभाषायाः जीवन्तं प्रयोगदस्तावेजं सन्ति। यज्ञकर्मणि मन्त्राणां प्रयोगप्रसङ्गं विवेच्य, तेषां शुद्धोच्चारणं, पाठभेदं च प्रतिपाद्य, श्रौतसूत्रकाराः वैदिकभाषायाः संरक्षणे महत्त्वपूर्णं योगदानं दत्तवन्तः।[24]

विशेषतः, श्रौतसूत्राणि दर्शयन्ति यथा वैदिकप्रयोगाः केवलं पाठपरम्परायां एव न, अपितु यज्ञकर्मणि व्यावहारिकप्रयोगेऽपि जीवन्ताः आसन्। एतेन वैदिकभाषायाः केवलं साहित्यिकरूपस्य एव न, अपितु प्रयोगात्मकरूपस्यापि ज्ञानं प्राप्यते।

6.3. व्याकरणशास्त्रस्य व्यावहारिकता

श्रौतसूत्रेषु व्याकरणसिद्धान्तानां प्रयोगः व्याकरणशास्त्रस्य व्यावहारिकतां प्रमाणयति। पाणिनिना विरचितानि छन्दःसूत्राणि केवलं सैद्धान्तिकानि न सन्ति, अपितु वैदिकयाजकैः श्रौतकर्मणि वास्तवतया प्रयुक्तानि।[25]

एतत् दर्शयति यत् प्राचीनभारते व्याकरणशास्त्रं न केवलं भाषावैज्ञानिकं विषयं आसीत्, अपितु धार्मिक-सांस्कृतिक-व्यावहारिकजीवनस्य अविभाज्यं अङ्गम् आसीत्।

6.4. शोधस्य सीमाः

अस्य शोधस्य कतिपयाः सीमाः सन्ति। प्रथमतः, सर्वेषां श्रौतसूत्रग्रन्थानां समावेशः न कृतः। द्वितीयतः, क्षेत्रकार्यस्य अभावेन जीवन्तश्रौतपरम्परायाः प्रत्यक्षसाक्ष्यं न प्राप्तम्। तृतीयतः, पाणिनि-पूर्ववर्तिनां व्याकरणग्रन्थानां विस्तृतं तुलनात्मकं विश्लेषणं अपेक्षितम्।

7. निष्कर्षः

अयं शोधप्रबन्धः प्रतिपादयति यत् श्रौतसूत्रग्रन्थानां पाणिनीयव्याकरणस्य च मध्ये गहनः सह-सम्बन्धः विद्यते।

श्रौतसूत्रकाराः वैदिकशब्दरचनानां संरक्षणे, निरूपणे, व्याख्याने च व्याकरणसिद्धान्तान् सफलतया उपयुज्य, वैदिकभाषायाः व्यावहारिकप्रयोगस्य उत्तमं प्रलेखनं कृतवन्तः।

वैदिकधातुप्रयोगेषु, सन्धिनियमेषु, छन्दोविकल्पेषु, उच्चारणविशेषेषु, समासरचनायां, कारकप्रयोगेषु च श्रौतसूत्रकाराणां व्याकरणज्ञानस्य गाम्भीर्यं दृश्यते। एतानि सूत्रग्रन्थानि न केवलं यज्ञविधिग्रन्थानि सन्ति, अपितु वैदिकभाषाप्रयोगस्य अमूल्यं साक्ष्यं च सन्ति।

भविष्ये अस्मिन् क्षेत्रे अधिकशोधस्य आवश्यकता अस्ति। जीवन्तश्रौतपरम्परायाः क्षेत्रीयअध्ययनं, पाणिनि-पूर्ववर्तिनां व्याकरणग्रन्थानां विस्तृतं विश्लेषणं, अन्येषां सूत्रग्रन्थानां (गृह्यसूत्र-धर्मसूत्रादीनां) भाषावैज्ञानिकं अध्ययनं च भावि-शोधकानां कृते महत्त्वपूर्णं कार्यक्षेत्रं प्रदास्यति।

अन्ततः, अयं शोधः प्रकाशयति यत् श्रौतसूत्र-व्याकरण-सम्बन्धस्य अध्ययनं न केवलं ऐतिहासिक-भाषावैज्ञानिकदृष्ट्या महत्त्वपूर्णम्, अपितु प्राचीनभारतीयज्ञानपरम्परायाः समग्रावबोधनार्थमपि आवश्यकम्।

सन्दर्भाः

1. Caland, W., and V. Henry. *L'Agnistoma: Description complète de la forme normale du sacrifice de soma dans le culte védique*. Vols. 1–2. Paris: Ernest Leroux, 1906–1907.
2. Thieme, P. *Pāṇini and the Veda: Studies in the Early History of Linguistic Science in India*. Allahabad: Globe Press, 1935.
3. Cardona, G. *Pāṇini: A Survey of Research*. The Hague: Mouton, 1976.
4. Kashikar, C. G., ed. and trans. *The Baudhāyana Śrautasūtra*. Vols. 1–4. Delhi: Motilal Banarsidass/IGNCA, 2003.
5. Renou, L. *Terminologie grammaticale du sanskrit*. Vols. 1–3. Paris: Honoré Champion, 1957.
6. Kashikar, C. G., ed. and trans. *The Śrauta, Paitṛmedhika and Pariśeṣa Sūtras of Bharadvāja*. Vols. 1–2. Poona: Vaidika Saṃśodhana Maṇḍala, 1964.
7. Yajva, K. *Śrautakośa: Encyclopedia of Vedic Sacrificial Ritual*. Edited by C. G. Kashikar and S. S. Bahulkar. Vols. 1–4. Poona: Vaidika Saṃśodhana Maṇḍala, 1958–2004.
8. Staal, F., ed. *Agni: The Vedic Ritual of the Fire Altar*. Vols. 1–2. Berkeley, CA: Asian Humanities Press, 1983.
9. Āpastamba. *Āpastamba Śrautasūtra*. Edited by R. Garbe. Vols. 1–3. Calcutta: Asiatic Society, 1882–1902.
10. Baudhāyana. *Baudhāyana Śrautasūtra*. Edited by W. Caland. 4 parts. Calcutta: Asiatic Society of Bengal, 1904–1924.
11. Āśvalāyana. *Āśvalāyana Śrautasūtra*. Edited by R. Śāmāśāstrī. Mysore: Government Branch Press, 1912.
12. Śāṅkhāyana. *Śāṅkhāyana Śrautasūtra*. Edited by A. Hillebrandt. 5 parts. Calcutta: Asiatic Society, 1884–1899.
13. Pāṇini. *Aṣṭādhyāyī with the Mahābhāṣya of Patañjali*. Edited by F. Kielhorn. Vols. 1–3. Bombay: Government Central Press, 1880–1885. 3rd rev. ed., edited by K. V. Abhyankar. Poona: Bhandarkar Oriental Research Institute, 1962–1972.

14. Kāṭhaka. *Kāṭhaka Śrautasūtra*. Edited by L. von Schroeder. Leipzig: Deutsche Morgenländische Gesellschaft, 1900–1912.

15. Pāṇini. *Aṣṭādhyāyī of Pāṇini with Kāśikā Vṛtti*. Edited by Pt. D. Shastri. Vols. 1–6. Varanasi: Tara Publications, 1965–1967.

16. Whitney, W. D. *Sanskrit Grammar*. 2nd ed. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1889. Reprint. Delhi: Motilal Banarsidass, 1973.

17. Scharfe, H. "Grammatical Literature." In *A History of Indian Literature*, Vol. 5, Fasc. 2, edited by J. Gonda. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1977.

18. Devasthali, G. V. *Mīmāṃsā: The Pūrva School*. Mumbai: Maharashtra Vidyapeeth, 1978.

19. Kiparsky, P. "Pāṇinian Linguistics." In *The Sanskrit Language: An Overview*, edited by G. Cardona and D. Jain, 43–78. London: Routledge, 2003.

20. Bronkhorst, J. "Pāṇini and the Veda Reconsidered." In *Pāṇinian Studies: Professor S. D. Joshi Felicitation Volume*, edited by M. M. Deshpande and S. Bhate, 75–121. Ann Arbor, MI: Center for South and Southeast Asian Studies, University of Michigan, 1991.

21. Cardona, G. "On Pāṇini, Śākalya, Vedic Dialects and Vedic Exegetical Traditions." In *Pāṇinian Studies: Professor S. D. Joshi Felicitation Volume*, edited by M. M. Deshpande and S. Bhate, 123–134. Ann Arbor, MI: Center for South and Southeast Asian Studies, University of Michigan, 1991.

22. Renou, L. "Les connexions entre le rituel et la grammaire en sanskrit." *Journal Asiatique* 233 (1941–1942): 105–165.

23. Houben, J. E. M. *The Saṃbandha-Samuddeśa (Chapter on Relation) and Bhartṛhari's Philosophy of Language*. Groningen: Egbert Forsten, 1995.

24. Deshpande, M. M. *Sanskrit & Prakrit: Sociolinguistic Issues*. Delhi: Motilal Banarsidass, 1993.

25. Witzel, M. "Vedas and Upaniṣads." In *The Blackwell Companion to Hinduism*, edited by G. Flood, 68–101. Oxford: Blackwell Publishing, 2003.